

ДЕЩО НОВЕ ДО БІОГРАФІЇ К. Д. УШИНСЬКОГО

Про нашого земляка, видатного педагога Костянтина Дмитровича Ушинського, написано чимало книжок, статей, досліджень, спогадів. Існує навіть кілька бібліографічних покажчиків, які враховують всі ці публікації. Їх чисельність пояснюється не лише тим провідним місцем, яке належить Ушинському в історії вітчизняної педагогіки, але й існуванням немалої кількості «білих плям» у його життєписі. Справа у тому, що після смерті педагога його біографи, не звертаючись до офіційних документів, тривалий час користувались переважно спогадами та особистими враженнями сучасників. Сумнівність таких джерел очевидна, адже ті, хто їх писав, не лише суб'єктивно висвітлювали окремі біографічні факти, але й могли чогось не знати, або з часом щось забути і тому мусили вдаватись до припущень і вигадок.

Чимало їх можна знайти і в спогадах М. К. Чалого (однокласника К. Д. Ушинського), які до останнього часу вважались найбільш ґрунтовними і достовірними. Це неважко помітити. Якщо у своїх спогадах 1874 року Чалий повідомляє, що мати Костянтина Дмитровича була з роду Гусаків (думка, мабуть, запозичена ним з некролога, написаного Ю. С. Рехневським)¹, то у 1889 році він змінює своє твердження, повідомляючи, що мати педагога мала прізвище Капніст (ця думка запозичена ним у О. Ф. Фролова).² Правильну ж відповідь на це питання залишив у дворянському списку 1831 року сам Д. Г. Ушинський, батько педагога: «Женат на дочки статского советника Карпинского, девице Любови Степановой».³

Тривалий час в ушинськознавстві обстоювалась думка, запозичена знову ж таки з спогадів М. К. Чалого, про те, що Костянтин Дмитрович народився у 1824 році. Та завдяки інтенсивній документально-пошуковій роботі, яка найбільш плідно проводилась біографами Ушинського в останнє 25-річчя, знайдено вже чимало офіційних документів, написаних в різний час і незалежно один від одного, в яких вказано дата народження майбутнього педагога — 19 лютого 1823 року за старим стилем.

Серед знайдених документів прохання матері К. Д. Ушинського до Тульського єпископа від 1 вересня 1832 року, свідоцтво про його народження, видане Тульською консисторією 30 листопада 1833 року, посвідчення, видане Новгород-Сіверською гімназією 22 червня 1840 року та кілька формулярних списків про службу Д. Г. Ушинського. В одному з останніх, складеному у 1823 році, батько, перелічуючи своїх дітей, згадує й Костянтина, віком 8 місяців.⁴ Отож, якщо повірити М. К. Чалому, то у 1823 році батько згадував про сина, який ще не народився, а таке неможливе.

Таким чином, 19 лютого 1823 року слід вважати безперечною датою народження К. Д. Ушинського і тому 1998 рік дарує людству 175-річчя від дня народження видатного педагога.

Слід вважати, що поза увагою ушинськознавців пройшла «Родословная книга Черниговского дворянства» Г. Милорадовича (Спб., 1901), в якій подано родовід чернігівської гілки Ушинських, починаючи з Дмитра Григоровича, підполковника, згодом надвірного радника. В ній можна знайти відомості про дітей Дмитра Григоровича за тими даними, які він подавав у свій час в Чернігівське дворянське зібрання для внесення в родовідну книгу, згодом дещо доповнених укладачем:

«2. Константин, статский советник, р. 1823 г., у него жена Надежда Семеновна, служил по учебному ведомству; с 1846 по 1850 год профессором Ярославского Демидовского лицея, потом старшим учителем и инспектором Гатчинского Николаевского института, инспектором классов воспитательного общества благородных девиц и С.-Петербургского Александровского училища, редактором журнала Мин/истерства/ Нар/одного/ Просв/ещения/. Основатель народных школ и член учебного комитета канцелярии Его Величества; умер; известный педагог, жена р. Дорошенко.

3. Сергей, р. 1829 г., умер; написал книгу против штундистов; в 1878 г. заведывал Рубежовскою колониєю (близ Киева) малолетних преступников;

Екатерина, р. 1831 г.;

София, р. 1843 г.».⁵

Як бачимо, у родоводі відсутні імена старших синів Дмитра Григоровича — Олександра та Володимира, яких він ще раніше вніс до родовідної книги Вологодського дворянства. Роки народження всіх дітей, враховуючи і Костянтина, співпадають з даними офіційних документів. Тут же подаються відомості про дітей Костянтина Дмитровича:

«4. Павел, р 1852 г.;

Вера, р. 1855 г.;

Надежда, р. 1856 г.;

5. Константин, р. 1859 г., статский советник, помощник статс-секретаря Гос. Совета по своду законов;

6. Владимир, р. 1861 г.;

Ольга, р. 1867 г.».

Родовід завершується даними про службу Дмитра Григоровича: «Дмитрий Григорьевич Ушинский военную службу начал в Дворянском полку 1807 года; за отличие произведен в поручики в Уфимский пехотный полк 1808 года, уволен подполковником 1820 года. С 1821 г. продолжал гражданскую службу и был советником сначала Полтавской, а потом Вологодской казенных палат. Переименован в коллежские ассесоры 1824 года и произведен в надворные советники 1826 года. Род признан Прав/ительственным/ Сенатом в дворянстве со внесением в 2-ю часть родословной книги».

Вважаю, що навіть ті скупі доповнення, зроблені укладачем книги, будуть цікаві шанувальникам Ушинського».

У цьому ж виданні окремо подано відомості про рідного дядька педагога — В. Г. Ушинського:

«Владимир Григорьевич Ушинский служил в 18-м Флотском экипаже с 1796 г.; произведен в мичманы 1804 г. и уволен в отставку контр-адмиралом в 1830 году».⁶

Як бачимо, Володимир Григорович дітей не мав, що підтверджує здогади дослідників.

* * *

Звернемо увагу ще на одну «білу пляму» в біографії видатного педагога і спробуємо розгадати її.

Знову ж таки завдяки спогадам М. К. Чалого до останнього часу вважалося, що початкову освіту, включаючи й курс перших двох класів гімназії, Костянтин Ушинський освоїв вдома з допомогою своєї матері і прийшов до Новгород-Сіверської гімназії у 1835 році одразу ж в третій клас, в якому вже навчався Михайло Чалий. Та ще у 1981 році я звернув увагу на досить цікавий факт, про який згадується в книжці Івана Панаженка «Историческая записка о Новгород-Северской гимназии»: на акті 26 червня 1834 року серед інших похвальне свідоцтво за підсумками навчального року отримав учень першого класу Костянтин

Ушинський.⁷ Тобто, можна гадати, що в перший клас гімназії Костянтин прийшов у 1833 році і було йому вже десять років, бо за існуючими правилами до гімназії приймалися діти віком не молодше десяти років.

Мусимо відзначити, що пам'ять зрадила М. К. Чалому і (пишучи через 40 років після тих подій свої спогади, він забув про урочистий випускний акт 26 червня 1834 року, на якому він, як і всі гімназисти був присутній. До речі, в той день було вручено похвальні свідоцтва 41 учню всіх класів гімназії. Серед нагороджених був і учень 3-го класу Пантелеймон Куліш, майбутній письменник.

З приводу отієї згадки про похвальне свідоцтво один з біографів Ушинського І. К. Коломієць зробив такий висновок про нього: «Если он до третьего класса и занимался дома с матерью, то на экзамены, видимо, все-таки являлся и по их результатам получил упомянутое свидетельство».⁸

Щоб з'ясувати всі обставини вступу Ушинського до гімназії, звернемося до офіційних документів, правил прийому, та більш уважно проаналізуємо спогади М. К. Чалого і самого Костянтина. На жаль, сучасні біографи Ушинського, досліджуючи період його навчання в гімназії, майже не звертали уваги на існуючі в той час правила прийому та Статут учбових закладів і це приводило до неправильних висновків. Не враховували вони і обставини того часу.

А між іншим, за радянських часів царську Росію часто називали єдиною величезною казармою. І не безпідставно. Адже весь державний механізм імперії був побудований на військовий манер. Службовці цивільних відомств (в тому числі і Міністерства народної освіти), як і військові, не просто працювали, а знаходились на службі. Згідно з Табелем про ранги вони одержували чергові чини, які відповідали конкретним військовим званням, у службових справах повинні були звертатись лише до своїх безпосередніх начальників у формі рапорта, повинні були носити форму встановленого зразка, забезпечувались при відпустках проїздними документами (так званою «подорожньою») тощо. Все це хоча й сковувало ініціативу, але в певній мірі сприяло посиленню контролю та дисципліни в службових справах і фактично виключало можливість порушень, зокрема, встановлених правил прийому до учбових закладів, бо в такому разі порушник ризикував своєю кар'єрою.

Для ілюстрації наведемо кілька прикладів стосовно Новгород-Сіверської гімназії. Хоча архів гімназії не зберігся, проте в Чернігівському обласному архіві є чимало документів (переважно за 1805 рік), які дуже наглядно характеризують той час.

Так, 15 квітня 1805 року директор училищ Чернігівської губернії М. Марков дав таке розпорядження директору Новгород-Сіверського головного народного училища (згодом гімназії) І. І. Халанському:

«От 11 марта сообщено было от меня вашему высокоблагородию о времени приема учеников, положенном в новом Уставе к исполнению присланном, но из ведомости за март месяц присланной нахожу я, что ученики Пригара и Уманец приняты 24 марта.

Я покорнейше прошу впредь приказать не принимать учеников, кроме времени положенного».⁹

В рапорті від 19 вересня 1805 року виконуючий обов'язки доглядача того ж училища П. Левицький виправдовується перед М. Марковим за неточність у піврічній відомості.¹⁰

Послідовно рапортами від 2 вересня та 12, 18, 24 жовтня того ж року П. Левицький доповідає М. Маркову про прохання вчителя К. Каплі надати йому відпустку з сімейних обставин, про його від'їзд

та запізнення на службу і на вимогу Маркова бере з вчителя пояснення про причину запізнення.¹¹

Як бачимо, начальство було не лише в курсі всіх подій в училищі, але й помічало недоліки й помилки у звітній документації, тому порушень встановленого порядку не могло бути. Такий же порядок зберігся тут і в 30-х роках за часів навчання Ушинського. Саме тому директор гімназії І. Ф. Тимковський, професор, один з засновників Харківського університету, завдяки якому цей учбовий заклад став одним з найкращих в Росії, був звільнений зі своєї посади попечителем учбового округу Фон-Брадке за несвоєчасні відповіді на його циркуляри.

Перед тим, як з'ясувати обставини вступу Костянтина Ушинського до гімназії, нагадаємо про деякі необхідні положення Статуту учбових закладів 1804 року, який діяв в ній на початку 1833 року та додаткові правила.

По-перше, прийом до гімназії був один раз на рік, після закінчення відкритих іспитів, а навчальний рік починався з 1 серпня.¹²

По-друге, батьки вступаючого до гімназії повинні були до 1 серпня подати на ім'я директора гімназії прохання, додавши до нього метричне свідоцтво про народження, видане духовною консисторією та свідоцтво про звання або послужний список батька.¹³ При цьому загальний прийом до гімназії тривав з 1 по 7 серпня.

А тепер звернемо увагу на прохання Л. С. Ушинської до Тульського єпископа з приводу отримання свідоцтва про народження сина Костянтина, яке вона подала в Тулі наприкінці серпня 1832 року, повертаючись разом з дітьми з Вологди до Новгород-Сіверського. Вона добре знала, що до гімназії приймають дітей у 10-річному віці і, сподіваючись до 1 серпня наступного року отримати потрібний документ, писала в проханні: «Ныне сын мой Константин приспевает для записки в какое-либо казенное училище, почему Ваше преосвященство покорнейше прошу о выдаче на того сына моего Константина о рождении и крещении свидетельства на предмет определения в казенное место предписать Тульской духовной консистории».¹⁴

Та справа з видачею свідоцтва затягнулась, бо священник Іван Семенов, який хрестив Костянтина, до того часу помер, а метричної книги в його Всесвятській церкві не було, бо вона була кладовищенською. Свідоцтво було видане лише 30 листопада 1833 року¹⁵ і поштою могло надійти до Новгород-Сіверського лише наприкінці 1833, або на початку 1834 року. Не маючи свідоцтва, Костянтин згідно з правилами не міг 1 серпня 1833 року потрапити до першого класу гімназії, хоча йому ще в лютому виповнилося 10 років.

Та ось ще один документ, вилучений дослідниками з архіву Московського університету, куди у 1840 році вступив після закінчення гімназії Костянтин Ушинський. Це так зване «Свідоцтво про звільнення» — документ, виданий замість атестата, бо Костянтин мав, як зазначено у тому свідоцтві, слабкі знання з арифметики, алгебри, тригонометрії та аналітичної геометрії. Саме цей документ до останнього часу викликав непорозуміння у дослідників, бо в ньому відзначалось, що Костянтин Ушинський «поступил в гимназию 1833 года октября 10-го дня в 1-й класс и был в оном год, во 2-м, 3-м, 4-м, 5-м, 6-м и 7-м по году, всего семь лет».¹⁶

Що це? — Порушення правил прийому, помилка, чи фальсифікація? Адже, як ми встановили вище, Костянтин протягом 1833 року не міг бути прийнятим до гімназії, бо не мав свідоцтва про народження.

Разом з тим, «Историческая записка о Новгород-Северской гимназии» (К., 1889) нагадує, що Костянтин за підсумками навчального ро-

ку отримав похвальне свідоцтво в червні 1834 року. Якщо прийняти версію І. Коломійця про те, що Ушинський, можливо, до 3-го класу навчався вдома за допомогою матері, та на екзамені все ж з'явився, то це теж було проти правил, бо Статутом учбових закладів такий варіант не передбачався. Якщо дитина числилась учнем будь-якого класу гімназії, то вона повинна була навчатись у стінах гімназії.

У Статуті зазначалось: «Поелику ни один ученик не должен быть принят в гимназию, если он не учился в каком-нибудь уездном училище всему тому, чему в оном обучают, то всякий ученик, вступающий в гимназию, должен прежде представить директору аттестат от смотрителя и учителей уездного училища о своих успехах в учении и о добропорядочном поведении. Учившийся в другом училище или дома не может быть принят иначе в гимназию, как по испытании учителями гимназии, которые если одобряют его знания и способность, то директор вносит имя принимаемого в список учеников того класса, в который, сообразно приобретенным им познаниям, он может быть помещен».¹⁷

Тобто, ті діти, які отримували домашню освіту, могли екзаменуватись вчителями гімназії лише в разі бажання продовжити навчання у стінах гімназії. При цьому такі діти у жодному разі не могли потрапити на публічний акт (відкритий іспит), бо не були учнями гімназії. З тієї ж причини не могли вони отримувати і похвальне свідоцтво, тим більше, що останнє передбачалось як нагорода не лише за знання, але й за поведінку (відмінне благонравіє), яка могла бути оцінена вчителями при тривалому спілкуванні.

Тож яким чином 10 жовтня 1833 року потрапив до гімназії Костянтин Ушинський?

Все пояснюється досить просто. Саме в цей день Новгород-Сіверська гімназія згідно з новим Статутом 1828 року з 4-класної перетворилась на 7-класну. Докладно про це пишуть І. Панаженко в книзі «Историческая записка о Новгород-Северской гимназии» (К., 1889) та М. Чалий у своїх спогадах.¹⁸ При такій реформі чотири класи (1-й — 4-й) колишньої гімназії були перейменовані у старші класи (4-й — 7-й) нової гімназії, а три молодших класи утворились з учнів повітового училища. З них перший клас був сформований учнями, які залишилися на другий рік у першому класі повітового училища та з тих, хто був прийнятий в його перший клас, чи був переведений сюди з приготовчого класу. Другий сформувався з тих, хто залишився у другому класі повітового училища, та з тих, хто був переведений сюди з першого класу училища. Третій — частково з тих, хто залишився на другий рік у першому класі старої гімназії та з тих, кого перевели з другого класу училища.

Оскільки число класів збільшилось, довелось для повітового училища, яке до цього часу розміщувалось в одному будинку з гімназією, найняти окреме приміщення в іншому місці.

Переведення гімназистів у систему старших класів нової гімназії здійснювалось згідно з циркуляром Київського учбового округу (з січня 1833 року гімназія була підпорядкована йому) диференційно, тобто слабкі учні у старші класи не переводились. При новій реформі кількість учбових предметів для більш якісної підготовки до університету була скорочена, а іноземні мови (французька, німецька, латинська) підсилені. Введена була також грецька мова.

Як бачимо, Костянтин Ушинський потрапив до гімназії при переведенні її на 7-класну. Таке могло статись, якщо він до цього моменту був учнем повітового училища.

Звернемось до його спогадів, які мають назву «Воспоминания об обучении в Новгород-Северской гимназии». Гадаю, що дослідники, вив-

чаючи біографію Ушинського, саме цим спогадам приділили недостатньо уваги. Зокрема, згадуючи про зростаючий авторитет Новгород-Сіверської гімназії за часів директорства І. Ф. Тимковського, Ушинський писав:

«В тридцатых годах считалось в н-ской гимназии, если не ошибаюсь, более четырех сот учеников; а в первейшем классе были даже и ученицы, грязные, оборванные девочки, расплывшиеся теперь донельзя за прилавками н-ских лавок. В низших классах бывало до того душно, что какой-нибудь новенький учитель, еще не привыкший к нашей гимназической атмосфере, долго морщился и отплевывался, прежде чем начинал свой урок. Старик же Яков Яковлевич, о котором уже не в первый раз упоминается в печати, как кажется, очень любил эту атмосферу и, если называл нас копшуками, т. е. мешочками, то более с удовольствием, чем с гневом».¹⁹

Цікаво, що в цих рядках йдеться про повітове училище, яке було засноване у 1808 році і з того часу знаходилось в одному будинку з гімназією, але з окремим входом з іншого боку. При перетворенні гімназії на 7-класну училище було переведено в інше місце. Училище складалося з трьох класів — першого, першого та другого. Можна помітити, що Ушинський згадує найбільш численний перший клас (або підготовчий), більшість учнів якого в ньому ж і завершувала свою освіту, отримавши початкові знання і не доходячи до гімназії. Не згадав він вчителя цього класу Іллю Семеновича Льменського, якого всі вихованці училища вважали найбільш жорстоким вчителем і тому перший клас називали «пеклом», перший та другий його класи — «чистилищем», а гімназію — «раєм». Це свідчить про те, що Костянтин потрапив одразу до першого класу училища, тим більш, що згадує реальну людину — Якова Яковича Ігнат'єва (1780—1841), вчителя цього училища, який в гімназії не викладав. Якщо б Ушинський потрапив одразу у третій клас гімназії (у 1835 році), як про це пише М. К. Чалий, то він взагалі не згадав би про повітове училище у такому контексті, та про Я. Я. Ігнат'єва, бо у 1835 році училище вже було в іншому місці і цього вчителя він би не знав. І хоча вищезгадані рядки Ушинський писав під впливом повісті П. Куліша «Яков Яковлевич»²⁰ («старик же Яков Яковлевич, о котором уже не в первый раз упоминается в печати...»), та відчувається, що він особисто, хоча і недовго, знав цю людину («если называл нас копшуками, т. е. мешочками, то более с удовольствием...»). Отож, Ушинський зовсім не випадково згадує повітове училище.

Наприкінці вересня 1833 року Л. С. Ушинська з дітьми приїхала у Новгород-Сіверський на постійне проживання. Наступного року вона мала намір віддати Костянтина до гімназії і, можливо, сама підготувала його у обсязі знань повітового училища. Та до серпня 1833 року свідоцтво про народження з Тули не прийшло. А як ми вже згадували, для вступу в гімназію треба було разом з свідоцтвом про народження подати атестат про закінчення повітового училища, або скласти іспити в обсязі його програми.

Вирішено було віддати сина до повітового училища, бо свідоцтво про народження в цьому випадку не було потрібне — Статут 1804 року був складений, в основному, для гімназій і не обмежував вік учнів у повітових училищах. Отож з 1 серпня 1833 року майбутній педагог вже був учнем першого класу повітового училища, а у жовтні, з появою 7-класної гімназії за Статутом 1828 року автоматично був зарахований у її перший клас (тому наявність свідоцтва про народження ніхто не вимагав) і за підсумками навчального року отримав похвальне свідоцтво на урочистому акті 26 червня 1834 року.

Лише таким чином можна пояснити розбіжності між офіційними документами та спогадами М. К. Чалого. До речі, його власну версію про те, що Костянтин прийшов одразу у третій клас гімназії до нього, Михайла, він же сам і спростовує. Якщо уважно перечитати його спогади, то виходить, що при перетворенні гімназії на 7-класну Михайло з другого класу повітового училища одразу потрапив до другого класу гімназії (а Костянтин, як ми вже знаємо, — до першого). Наступного року Михайло перейшов до третього класу, а Кость (згідно з даними свідоцтва про звільнення) — до другого. Восени у Михайла помер дідусь, який мав великий вплив на хлопця і той почав пропускати уроки, запустив навчання і був залишений на другий рік, тому 1 серпня 1835 року йому довелось знову йти до третього класу,²¹ учнем якого вже був і Костянтин. Тобто, не Кость прийшов у клас до Михайла, а навпаки. Далі, до закінчення гімназії, хлопці вчилися разом.

Не дивно також, що Михайло не знав, чи не пам'ятав Костянтина в перші роки його навчання (1833—1835), адже вчилися вони в різних класах. Сприяли цьому також бурхливі події перебудовчого процесу в гімназії, перші гімназичні враження і, безумовно, різниця у віці на 7 років — Михайло просто міг не звертати уваги на малого, неприйнятнього хлопчика.

Не підтверджується також версія М. К. Чалого про те, що Костянтин прийшов до третього класу гімназії «из домашнього приготування» (начебто його підготувала мати). До цього часу не знайдено, на жаль, жодних документальних свідчень про освіту Любові Степанівни та її педагогічні здібності. Можливо, освіту вона отримала у Новгород-Сіверському головному народному училищі. Немає сумніву, що вона могла підготувати сина до вступу у перший клас повітового училища, можливо, і в перший клас гімназії, але не більше. Адже нова гімназична програма першого і другого класів 7-річної гімназії була їй невідома, бо вводилась вона у 1833 році вперше і навіть вчителі не одразу пристосувались до неї. До того ж, у всіх класах гімназії вперше була введена грецька мова, яку мати Костянтина не могла знати.

Навряд чи могли Ушинські наймати для сина окремого вчителя, вірніше, кількох вчителів, бо, крім основних предметів, треба було навчати його німецькій, латинській та грецькій мовам. Цього не дозволяв сімейний бюджет. Навіть той же М. К. Чалий, згадуючи про Д. Г. Ушинського, батька Кості, писав: «состояние его было не из блестящих».²²

Не виключено також, що початкову освіту Костянтин Ушинський почав здобувати ще у Вологодському повітовому училищі і не закінчив його через те, що сім'я мусила переїхати до Новгорода-Сіверського. Такий варіант також можливий і він обов'язково потребує перевірки.

Таким чином, всі раніше існуючі версії стосовно обставин приходу Костянтина Ушинського до Новгород-Сіверської гімназії вважаємо спростованими. Своє навчання у Новгороді-Сіверському майбутній педагог почав у серпні 1833 року з повітового училища і в жовтні того ж року, внаслідок шкільної реформи за Статутом 1828 року став учнем першого класу Новгород-Сіверської гімназії. Це підтверджується всіма існуючими офіційними документами, а також спогадами М. К. Чалого і самого Ушинського. Додаткові документальні свідчення про цей період його навчання слід шукати в архіві Київського учбового округу за 1833 рік.

Зроблені нами висновки розкривають ще одну «білу пляму» в біографії видатного педагога і мають важливе значення для уточнення численних біографічних нарисів та художніх творів, присвячених йому.

Джерела та література:

- 1 Чалый М. К. Материалы для биографии К. Д. Ушинского // Народная школа. — 1874. — № 4. — С. 44—49.
- 2 Чалый М. К. Воспоминания // Киевская старина. — 1889. — № 8. — С. 438.
- 3 Педагогические идеи К. Д. Ушинского и современность: Материалы научной конференции. — Ярославль, 1975. — С. 133.
- 4 Там само. — С. 132.
- 5 Милорадович Г. А. Родословная книга Черниговского дворянства. — Спб., 1901. — Т. 1. — Ч. II. — С. 577.
- 6 Там само. — Спб., 1901. — Т. 2. — Ч. III. — С. 358.
- 7 Панаженко Иван. Историческая записка о Новгород-Северской гимназии. — К., 1889. — С. 82.
- 8 Коломиец И. К. О семье Ушинских и школах, открытых в его память на Украине // Новое об Ушинском: Исследования и материалы о жизни, деятельности и педагогическом наследстве. — Ярославль, 1981. — С. 95.
- 9 ДАЧО. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 84зв.
- 10 ДАЧО. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 10.
- 11 Там само. — Арк. 384, 598, 610, 618.
- 12 Тутолмин М. Т. Столетие Черниговской гимназии. 1805—1905. — Чернигов, 1906. — С. 54.
- 13 Справочная книжка Новгород-Северской гимназии на 1885/6 учебный год / ост. Э. Ронталер. — К., 1885. — С. 7.
- 14 Педагогические идеи К. Д. Ушинского и современность. — Ярославль, 1975. — С. 134.
- 15 Ушинский К. Д. Собрание сочинений. — М.-Л., 1952. — Т. II. — С. 240.
- 16 Там само. — С. 245.
- 17 Тутолмин М. Т. Назв. праця. — С. 67.
- 18 Панаженко И. Назв. праця. — С. 67—76; Чалый М. К. Воспоминания // Киевская старина. — 1889. — № 4. — С. 78—81.
- 19 Ушинский К. Д. Воспоминания об обучении в Новгород-Северской гимназии // Ушинский К. Д. Назв. праця. — С. 49.
- 20 Николай М. (Кулиш П.). Яков Яковлевич: Повесть // Современник. 1852. — Т. XXXV. — Кн. 10. — С. 137—188.
- 21 Чалый М. К. Воспоминания // Киевская старина. — 1889. — № 4. — С. 78—91; № 5—6. — С. 295—331.
- 22 Чалый М. К. Воспоминания // Киевская старина. — 1889. — № 8. — С. 458.

